

Fáber Ágoston

Találkoznak-e a párhuzamosok a végtelenben?

Pierre Bourdieu és Luc Boltanski
kapitalizmusbírálatá

Pierre Bourdieu számos tehetséges tanítványa közül talán Luc Boltanski volt az, aki a leginkább képes volt a tanítványi szerepből „kinőni”. Szociológusi pályafutásának első éveit Bourdieu vezette Európai Szociológia Központban, s így természetes módon a Bourdieu által képviselt „kritikai szociológia”¹ jegyében teltek, a „mesterrel” közösen publikált írások is ebbe a vonalba illeszkedtek. Boltanskinak az 1981-ben doktori disszertációjaként megvédett, majd 1982-ben megjelent, a vállalati középvezetőkről írt műve (*Les Cadres*) is Bourdieu hatását tükrözi, azonban 1984-ben – ekkor Boltanski már 44 éves, tehát pályakezdőnek korántsem nevezhető – megtörténik a szakítás: „mester” és tanítványa útjai különválnak, hogy aztán később furcsa módon, részben a kutatási téma megválasztásában, s nem elhanyagolható mértékben még a téma megközelítési módjában is – itt a kapitalizmusra és annak kritikájára gondolok – ismét keresztezzék egymást.

Az 1980-as évek közepén a Boltanski és közgazdász barátja, Laurent Thévenot által kidolgozott úgynevezett „pragmatikus szociológia” a Bourdieu által képviselt szociológia vélt vagy valós egyoldalúságát kívánta meghaladni. (Ebből a szempontból érdekes, hogy Bourdieu is „látszatellentétek” meghaladását, az objektivista és a szubjektivista megközelítés, a racionális döntésmélet és a strukturalizmus összebékítését, egyetlen elméletbe – a habituselméletbe – történő integrálását tűzte ki célul – erről lásd Fáber 2007a: 131–132; Berkovits 2008: 89.) Boltanskiék a bourdieu-i szociológia gyenge pontját annak determinizmusában vélték felfedezni. Úgy látták (és látják ma is), hogy a habitus fogalma – amely véleményük szerint a cselekvések spontaneitásával nem tud mit kezdeni, s az emberi szabad akarat lehetőségével sem képes számolni – nem tesz mást, mint mikroszinten, vagyis az egyének szintjén újratermeli a makroszintű, vagyis strukturális kényszerítő mechanizmusokat. Márpedig egy olyan társadalomban – véli Boltanski és Thévenot –, amelyben az emberek helye viszonylag pontosan

1 Boltanski gyakran aposztrofálta Bourdieu-t mint a „kritikai szociológia művelőjét”, mellyel saját szociológiáját, a kritika szociológiáját szegezte szembe.

előre meghatározható (mivel az a létező strukturális kényszerek belsővé tétele által eleve ki van jelölve), tulajdonképpen cselekvésről sem beszélhetünk.

Véleményem szerint Boltanskiék némiképp félreértik Bourdieu-t, de ez a félreértés nem ritka, az angolszász kritika – elsősorban Richard Jenkins (1982) és Jeffrey C. Alexander (2000) – is az úgynevezett determinisztikus látásmód miatt támadta Bourdieu-t. Más kérdés, hogy Bourdieu sem teljesen vételen abban, hogy ez a kritika megfogalmazódhatott, hiszen míg a habitus fogalmának elméleti kidolgozásakor mindig is hangsúlyozta annak fontos újítását, nevezetesen a meghatározottság és az esetlegesség, a kiszámíthatóság és a kiszámíthatatlanság kettősségét, amely e koncepció legbensőbb lényege, empirikus alapon álló munkáiban szinte kizárólag a társadalmi meghatározottságra és kiszámíthatóságra fektetett hangsúlyt, még az újításban is csak annak társadalmi feltételeit látta. Csak azokkal a szocializációs folyamatokkal foglalkozott, amelyek a társadalom állandóságát garantálják, de elfelejtett számot adni azokról az esetekről, amelyek egy társadalom életében a – váratlan, előre nem látható – változásokért, újításokért felelősek.² A *Le sens pratique* című művében a habitus „újításért felelős részét” is csak mint „kondicionált és feltételes szabadság” veszi számításba, amely „az előrejelezhetetlen újítástól legalább annyira távol van, mint az eredeti kondicionálás egyszerű mechanikus újratermelésétől” (idézi Aboulafia 1999: 168).

Boltanskiék tehát úgy vélték, hogy a Bourdieu által felrajzolt társadalomkép túlságosan is az állandóságra és a kényszerítő erőkre koncentrál, és figyelmen kívül hagyja a cselekvők képességeiben, jelesül a kritikára való képességben rejlő lehetőségeket: Boltanski és Thévenot valódi vitahelyzetek megfigyelésével és elemzésével arra a következtetésre jutott, hogy a cselekvők korántsem oly mértékig tudatlanok és tehetetlenek, mint ahogy – álláspontjuk szerint – Bourdieu látja. Vítás helyzetekben – pontosan az erőszak elkerülése végett – a legtöbbször igenis képesek arra, hogy nézeteltéréseiket rendezzék, és saját partikuláris látásmódjukon felülemelkedve, bizonyos általános alapelvekre hivatkozva, egymással akár konszenzusra, akár kompromisszumra (a kettő nem ugyanaz!) jussanak. Boltanski és Thévenot tehát a „kritikai szociológia” mellett és azzal szemben megalkotja a „kritika szociológiáját”, amely az erőszak elkerülésének szociológiájaként is értelmezhető, és amely a makroszociológiai strukturák helyett a cselekvők képességeire és tudására alapoz. Hat igazolási módot, vagy ahogy ők nevezik: világot vagy *citét* körvonalaznak, amelyek nevében, vagyis amelyekre hivatkozva az emberek vitahelyzetekben megnyilvánulhatnak, és amelyek segítségével kijelentéseiket (legyen szó akár bírálat megfogalmazásáról, akár a bírálattal szemben a status quo védelmezéséről) igazolhatják.³

A vitaszituációk megfigyelésével, valamint politikai filozófiai művek feldolgozása révén a *De la justification* (1991) (Az igazolásról) című munkában azonosított hat *cité* (melyek a *Nouvel esprit du capitalisme* [1999] [A kapitalizmus új szelleme] című könyvben egy hetedikkel, a projektek *citéjével* is kiegészülnek) valóban jól használható koncepcionális eszköznek tű-

2 Szalai Erzsébet arra a következtetésre jut, hogy nagy társadalmi átalakulások idején a habituselméletnek a cselekvésekkel kapcsolatos előrejelző funkciója gyengül, a habitus és az azt kialakító társadalmi makrotényezők közötti megfelelés mértéke jelentősen csökken. Ilyen jelentős átalakulások közepette az egy bizonyos társadalmi makrokörnyezetben kondicionálódott habitusok – ahogy Szalai fogalmaz – „előreszaladnak”, és új makrostrukturák kitermeléséhez járulnak hozzá (Szalai 2001: 21).

3 Erről lásd bővebben e kötetben a Boltanskival készült interjút (Boltanski 2008a), valamint Berkovits Balázs „Boltanski »pragmatikus szociológiája«: kritika és cselekvésemélet” című tanulmányát (Berkovits 2008), külön a hat *cité* bemutatását pedig Boltanskinál (1991: 200–262), illetve a jelen kötetben Boltanski és Thévenot bemutatásában „A kritikai képesség szociológiája” című írásban (Boltanski és Thévenot 2008).

nik a vitaszituációk elemzésére. Azonban a vitában részt vevők szociológiai háttérének teljes figyelmen kívül hagyását – ahogy Boltanskiék teszik – nem igazán tekinthetjük indokoltnak. Sőt talán ez az a pont, ahol az elmélet a leggyengébb lábakon áll. Elméletünkkel kapcsolatban furcsamód pontosan ugyanaz a kritika fogalmazható meg, mint amellyel a bourdieui habituselmélet illethető Boltanski szociológiájának nézőpontjából: az tulajdonképpen nem tekinthető valódi cselekvéseméletnek, mivel a különböző társadalmi háttérrel és „örökséggel” rendelkező egyének között semmiféle különbséget nem tesz, egyedül azokra a tulajdonságokra és képességekre – jelen esetben a kritikára és a nyílt erőszak szublimálására való képességre – koncentrál, amelyekben minden cselekvő – feltételezésük szerint – osztozik. És ezzel, attól tartok, a bourdieui társadalomelmélet ígéretes módon történő kiegészítésének lehetőségétől fosztják meg magukat és az olvasót egyaránt.

A kritikára való egyetemes képesség feltáráásával (amely nem egyenlő a kritika megfogalmazásának lehetőségével!) Boltanskiék szándékuk szerint a szociológus helyett ismét a cselekvőt kívánják a szociológia középpontjába állítani, de ehhez a vállalkozáshoz további lépésekre lenne szükség. Például érdekes és fontos lenne tudni, hogy:

1. vajon tényleg egyenlő mértékben vagyunk-e megáldva a kritika képességével, vajon tényleg univerzális antropológiai képességről van-e szó;

2. mitől függ, hogy ki milyen *citére*, világra hajlamos inkább hivatkozni a kritikai szituációkban, vannak-e olyanok, akik a *citékre* való hivatkozást opportunista módon alkalmazzák, vagyis saját érdekükhöz igazítva az igazolásmódokat gyakran váltogatják, és vannak-e olyanok, akik akkor is kitartanak egyazon *cité* mellett, amikor az arra történő hivatkozás saját érdekeikkel ellentétes;

3. a társadalmi szituációk mekkora hányadában képzelhető el egyáltalán kritika, s ezzel összefüggésben melyek azok a helyzetek és körülmények, amelyek a nyílt kritika megnyilvánulásának eleve elejét veszik. A *kapitalizmus új szellemében* Boltanski megállapítja, hogy a munkavállalói érdekvédelem háttérbe szorulásával a munkavállalók egyre nagyobb mértékben vannak kiszolgáltatva munkaadóiknak. A biztos munkahelyek nagy része megszűnik, és a munkaadók így könnyedén sakkban tudják tartani a körülmények javításáért vagy a munkabér emeléséért szót emelő munkavállalókat. Vajon ilyen munkaerő-piaci helyzetben ki kockáztatná, hogy nyílt kritikát fogalmazzon meg a főnökeivel vagy a vállalatvezetéssel szemben, vagy akár csak munkatársainak panaszkodjon, akik esetleg – ellenérdekelt felekként, versenytársakként saját munkahelyi pozíciójukat javítandó – „beáruhlhatják” a munkaadónál, s végül

4. nem becsüli-e túl Boltanski a kritika és a meggyőzés lehetőségét. Látni kell ugyanis, hogy a kritika és a meggyőzés csak és kizárólag akkor lehet sikeres, ha a meggyőzendő fél nyíltan elismeri, hogy vitapartnerének sikerült őt meggyőznie, hiszen a vitapartner, ha újabb és újabb körülményeket von be a vitába mindig kijelentheti, hogy miért nem meggyőző számára az, amit a másik állít, vagyis hogy szerinte miért nincsen igaza a másik félnek. Következésképpen amennyiben a meggyőztetés tényének nyílt elismerése nem történik meg – márpedig az csak igen ritkán történik meg, a nyilvánosság előtt zajló vitákban pedig gyakorlatilag sohasem –, a (többé-kevésbé) racionális alapú érvelés kényszerűen kudarcot vall, és megnyílik az út más, jól ismert eszközök alkalmazása előtt, legyen szó burkolt nyomásgyakorlásról, hatalommal való visszaélésről vagy akár nyílt erőszakról. Vagyis pontosan azokról a módzatokról, amelyek hegemoniáját a cselekvések értelmezésében a szociológián belül Boltanskiék újfajta elméletükkel megdönteni igyekeznek.

Bourdieu és Boltanski útjai tehát elváltak, de akár akarták, akár nem, a távolban ismét találkoznak egymással, gondoljunk akár a Bourdieu által szerkesztett interjúkötetre, *La misère du monde*-ra (A világ nyomorúsága, 1993), illetve a Boltanski által írt *La souffrance à distance* (Szenvedés a távolban, 1993) című könyvre, vagy pedig a Bourdieu-re az 1990-es évek második felétől jellemző harcos neoliberalizmus-ellenességre és kapitalizmusbírálatra, illetve a Boltanski és Chiapello által írt monumentális műre, a *Le nouvel esprit du capitalisme*-ra (A kapitalizmus új szelleme, 1999).

A következőkben arra teszek kísérletet, hogy – szem előtt tartva a két szociológus eltérő társadalomszemléletét és elméleti beállítottságát – számot adjak arról, miben különbözik egymástól Bourdieu és Boltanski kapitalizmusbírálata, és hogy Boltanski miért kénytelen legalább részben visszatérni a bourdieu-i örökséghez, a kritikai szociológiához. Ettől a vállalkozástól azt remélem, hogy a két szociológus párhuzamba állításával lehetővé válik mindkettejük munkásságának jobb megértése.

Bourdieu és a kapitalizmus

A szociológus és a kapitalizmus

Pierre Bourdieu a kilencvenes évek közepétől kezdve egyre gyakrabban jelent meg a szélesebb nyilvánosság előtt, s ekkor rendszerint a kapitalizmust ostromozta, pontosabban a nyugat-európai kapitalista rendszerekben megfigyelhető úgynevezett neoliberais politikát (valamint annak irányítóit és ezek csatlósait), amely a jóléti állam leépítésével olyan helyzetet teremt, hogy az veszélybe sodorja az egyes mezők autonómiáját. Ebből is látszik, hogy Bourdieu kapitalizmuskritikája alapvetően tudományos igényű: mezőelméletéből egyszerűen kibontató.

Mezőelméletét, amely vitathatatlanul a második világháború utáni szociológia egyik legtermékenyebb elméleti konstrukciója, Bourdieu már igen korán, még karrierje elején dolgozta ki, és a társadalom számos területén empirikus vizsgálatokban is alkalmazta (s tették és teszik ugyanezt tanítványai szép számban még ma is, a mester halála után),⁴ de legyen szó a társadalom bármely szférájáról vagy mezejéről, az elméleti konstrukció mindig változatlan, hiszen a különféle mezők – az elmélet feltételezése szerint – egymással strukturális homológiát alkotnak.

A mezőket úgy kell elképzelni, mint a mágneses mezőket, melyekben töltött részecskék taszítják (és vonzzák) egymást. Ezek a részecskék a cselekvők, pontosabban az ágensek,⁵ akik egy adott mezőben (tudományos, művészeti, politikai stb.) bizonyos mennyiségű és össze-

4 A teljesség igénye nélkül lásd Boltanski (1975); Charle (1983); Verger (1991); Bourdieu (1991); Sapiro (1996).

5 Az *ágens* terminus előnyben részesítése a szociológiában egyébként bevettnek számító *cselekvővel* szemben Bourdieu alapvetően strukturalista beállítottságával magyarázható. Bourdieu ezen újítással azt kívánja hangsúlyozni, hogy ő maga – szemben a racionális döntések elméletének képviselőivel vagy a klasszikus közgazdaságtan művelőivel – a társadalmi struktúráknak fontos szerepet tulajdonít a cselekvések magyarázatában. Bourdieu strukturalista beállítottságának a tudományon túlmutató hozzáadéka is van: szándéka szerint politikai célokat is szolgál, mivel alássa a „blame the victim” (az áldozat hibáztatása) típusú érvelés megalapozottságát, rámutatva arra, hogy az emberek – a moralizáló típusú vagy az egyéni racionalitásra különös súlyt helyező érvelésekkel szemben – nem hibáztathatók amiatt, hogy esetleg nehéz helyzetbe kerültek. Boltanski a *cselekvők* terminus tudatos használatával szembehelyezkedik a bourdieu-i felfogással, mivel úgy látja, Bourdieu alábecsüli a vitahelyzetekben részt vevő felek kompetenciáit, képességeit.

tételű tőke birtokában (mely alapvetően lehet kulturális, szociális vagy anyagi természetű) az adott mezőre jellemző szabályokat követve bizonyos tétékért, végső soron pedig a mezőben a dominancia kialakításáért harcolnak. Sokféle tét lehetséges annak függvényében, hogy éppen milyen mezőről van szó. Fontos azonban hangsúlyozni, hogy jóllehet minden mező esetében jellemző, hogy az aktorok cselekvéseit tőkék, téték és szabályok határozzák meg, de azok szükségszerűen minden mezőben más és más természetűek. Az irodalmi mezőben például fontos tét lehet a Nobel-díj, amely az írókat újításokra és folytonos erőfeszítésekre készíti, ugyanakkor egy sportoló szemében a Nobel-díj nem sokat ér, számára a legfőbb elismerés (vagyis tét) valószínűleg az olimpiai aranyérem.

A sportoló és az író közötti különbség természetesen csak egy szemléletes példa a sok lehetséges közül, amelyből jól látszik, hogy az író és a sportember elméletileg nem tekinthető egymás konkurenseinek, hiszen nem ugyanazokért a tétékért, s természetesen nem is egyforma módszerekkel, továbbá más és más szabályokat követve harcolnak.

Probléma akkor adódik, amikor a nagyrészt *autonóm* (vagyis saját szabályokkal rendelkező) mezők *heteronómokká* válnak, vagyis olyan szabályok vagy téték szűrődnek vagy törnek be a mezőbe, amelyek nem a mező sajátjai. Az autonómiát veszélyeztető heteronómia terjedését – noha nem konkrét formában, inkább csak általánosságban – Bourdieu legelőször 1992-ben, a *Les règles de l'art* (1992a) (A művészet szabályai) című könyvének utószavában írja a neoliberais politika számlájára. Később, például *A tudomány tudománya és a reflexivitás* (2005) című könyvének első oldalain leírja, hogy miről is van szó: egy gyógyszerket gyártó kaliforniai cég felkért egy kutatóorvost, hogy vizsgálja meg, mennyire hatásos az általuk készített és forgalmazás előtt álló oltóanyag. Az orvos elvégezte a vizsgálatot, és megállapította, hogy a készítmény gyakorlatilag hatástalan, s ezt a tudományos kutatás alapján született eredményt egy szakfolyóiratban publikálni is szeretne volna. Ekkor azonban a gyógyszergyártó cég közbeavatkozott, pert helyezett kilátásba, és megpróbálta a tudományos cikk megjelenését megakadályozni (Bourdieu 2005: 8).

Ebben az esetben a tudományos és a gazdasági mező került egymással konfliktusba, pontosabban a gazdasági mező az, amely „rácsúszva” a tudományos mezőre, annak autonóm működésébe, tehát saját elfogadott szabályaiba megpróbált beavatkozni.

De magyarországi példák is akadnak szép számmal, melyek közül a gazdasági és az újságírói mező összeolvadásának bemutatására csak egyet emelnék ki: a TV2 *Megasztár* című, rendkívül sokak által nézett műsorának döntője után a csatorna híradói vezető helyen foglalkoztak a műsor sikerével és a nyertes személyével. A TV2 első számú konkurense, az RTL Klub viszont híradóiban szót sem ejtett a sokak érdeklődésére számot tartó műsorról. Hogy ez így történt, nem lep meg senkit, viszont hogy mi történt valójában, arról csak Bourdieu mezőelmélete képes pontosan számot adni: az újságírói mezőre a gazdasági mező „rácsúszott”, pontosabban nem egyszerűen rácsúszott, valójában „ráépült”. Azt, hogy valamelyik kereskedelmi csatorna milyen híreket közöl, csak addig határozza meg az, hogy ezek a hírek mennyire tarthatnak számot az emberek érdeklődésére, amíg közlésük nem sérti az adott csatorna gazdasági érdekeit. A kereskedelmi tévécsatornák ugyanis elsősorban gazdasági vállalkozások, s mint ilyenek, napjainkban szervesen a gazdasági mező részét képezik. Amennyiben a gazdasági érdek egy másik mezővel vagy logikával ellentétbe kerül, a gazdasági érdek kerül ki győztesen.

És e példával el is érkeztünk a bourdieu-i kapitalizmuskritika sarkalatos pontjához: az újságírókhoz. 1996-ban Bourdieu nagy visszhangot kiváló pamfletet közölt a televíziós új-

ságírókról, melyben a neoliberális politikát irányító gazdasági és politikai elit kiszolgálóiként írja le őket, s velük együtt a médiában rejlő új lehetőségeket megragadó „médiáértelmiséget”, más néven „instant gondolkodókat” [fastthinkers] is „ostorozza”. Ez utóbbiak (akik tulajdonképpen a Bourdieu által már 1972-ben leírt doxozófusok reinkarnációi vagy szellemi örökösei – Bourdieu 1972) gyakran filozófusok vagy közgazdászok, akik, megigézve a mediatizált nyilvánosság nyújtotta könnyű és olcsó népszerűség által, nagy ívű és tudományosan nem megalapozott elméleteket, kijelentéseket és víziókat vázolnak fel, rendszerint csak divatos hívozsavakat felvillantva, hiszen a televízió-műsorokban csak a legritkább esetben van lehetőség árnyalt gondolatok és tudományosan megalapozott érvelések elővezetésére. A mediatizált szituáció még kevésbé teszi lehetővé olyan gondolatok kifejtését, amelyek azt a neoliberális politikai vagy gazdasági elitet bírálják, amelynek – Bourdieu elmélete szerint – az újságírók is kiszolgálói. Ha ezt mégis megtesszük, akkor az újságíró rendreutasítását leszünk kénytelenek elszenvedni, mint ahogy kénytelen volt Bourdieu is abban a műsorban, ahova kivételesen elfogadta a meghívást, és amely – ahogyan az várható volt – botrányosra sikerült: a közel egyórás műsorban a három újságíró és Bourdieu között arról szólt a vita, hogy miről és hogyan kellene vitát folytatni. Feltehető, hogy nagyrészt ez a keserű tapasztalat inspirálta Bourdieu-t az ímént említett, a televízióról szóló rövid, de annál kritikusabb hangvételű könyv megírására is.

A mezők autonómiáját más mezők nem csak kívülről, de belülről, közvetett módon is kezdehetik. Erre példa az ímént említett médiáértelmiség esete, amely elvezet minket a mező autonómiájának másik fontos kritériumához: (Bourdieu szerint) a mező akkor és csak akkor tekinthető autonómnak, amennyiben az azon belül egymással szemben a dominancia kialakítására törekvő felek tevékenységének értékelése „belülről” történik, vagyis maguktól a pályatársaktól, a konkurensoktól érkezik. Egy másik mező tagja ugyanis nem ismeri – hiszen nem is volt lehetősége, hogy magáévá tegye – azokat a specifikus, csak az adott mezőre jellemző szabályokat és téteket (illetve a mezőben való részvételhez rendes esetben szükséges *illúziót*, vagyis a játékba vetett hitet), amelyek birtokában és fényében valakinek a teljesítménye megítélhető.

A médiáértelmiségekkel, akiket időnként – a stigmatizáció szándékától nem mentesen – néven is nevez (Alain Minc, Alain Finkielkraut, Bernard-Henri Lévy), Bourdieu-nek pontosan az a baja, hogy noha a médiában rendkívüli karriert futottak be, általában semmilyen komoly tudományos produktumot nem tudnak felmutatni, vagyis *ismertek* ugyan, de egyáltalán nem *elismertek*, ismertségüket pedig a pályatársak értékelése helyett egyedül vagy jelentős mértékben a nagyközönség, vagyis szimbolikus tőkájukat a tevékenységük megítélésében valójában inkompetens nézőközönség körében kivívott népszerűségükből merítik. Fentebb hoztunk már példát a gazdasági és a tudományos, illetve a gazdasági és az újságírói mező „összecsúszására”, illetve „egymásra épülésére”, a most említett eset pedig az (egyébként is nagyrészt a gazdasági mező által meghatározott) újságírói és a tudományos mező „összecsúszását” példázza. Az instant gondolkodók az újságírói mező logikáját teszik magukévá, vagyis: „minél többen néznek, annál többet érsz”, hiszen a sajtó és az elektronikus (és főként a kereskedelmi) média jó része is e logika szerint működik: legfőbb cél a nézettség és az olvasottság – s ezáltal a bevétel – maximalizálása.

A magukat – Bourdieu szerint alaptalanul – tudósoknak, értelmiségieknek nevező médiáértelmiségiek a média segítségével kivívott ismertségüket tovább kamatoztathatják: a nekikkel fémmelzett könyvek, melyekben szerzőik sommás gondolatokat fejtenek ki és nagy ívű víziókat vázolnak fel, pusztán a szociálpszichológiából jól ismert holdudvarhatásnak kö-

szönhetően („aki ismert a médiában, annak a könyvei is biztosan érdekesek”) jól eladhatóvá válnak. A médiaértelmiségek tehát Bourdieu szerint a neoliberális kapitalizmus termékei és hasznélvezői, akik a korábban autonómként működő mezők „összecsúsásából”, a mezők közötti éles és fontos határ diffúzzá válásából, vagyis a heteronómiából kovácsolnak tókékat maguknak.

A kapitalizmusnak az 1990-es évek közepére jellemző tendenciái közül azok, amelyek a legkülönbélebb mezők – de elsősorban a kulturális javak előállításával kapcsolatosak – autonómiáját veszélyeztetik, tulajdonképpen magától értetődő, már-már automatikus módon kerülnek a bourdieu-i társadalomkritika célkeresztjébe, hiszen e tendenciák a mezőelmélet segítségével könnyen megragadhatók (és kártékonyként azonosíthatók, hiszen az önálló mikrokozmoszok, a mezők létét fenyegetik), vagyis a mezők „összecsúsásának” kordiagnóza – melyből valamiféle tudósi értékvállalás, vagyis a normativitás igénye, mint a következőkben látni fogjuk, természetesen nem számúzhető teljesen – Bourdieu-nél tulajdonképpen tudományos alapokon áll.

A baloldali értelmiségi és a kapitalizmus?

Bourdieu szociológusi és értelmiségi énjét nem könnyű egymástól elválasztani, s maga Bourdieu is határozottan állította, hogy ez nem lenne lehetséges és értelmes vállalkozás. Szembehelyezve magát a frankfurti iskolával, elutasította, hogy őt a kritikai szociológiát művelők közé sorolják. Szerinte a frankfurtiak nem voltak képesek számolni saját társadalmi beágyazottságukkal, meghatározottságaikkal, s ezért kritikai tevékenységük gyakran naivnak, irreálisnak vagy éppenséggel kontraproduktívnak bizonyult (Bourdieu 1992: 166–167). Ugyanakkor – a sorok között olvasva – látnunk kell, hogy Bourdieu sosem vonta kétségbe a kritikai szociológia létjogosultságát, sőt megállapíthatjuk: valójában másféle szociológiát nem is ismert el. Legfontosabb feladatának a rejtett, elleplezett uralmi mechanizmusok láthatóvá tételét tekintette, amely már önmagában egy politikai aktsussal, a társadalomkritika gyakorlásával egyenlő. Szociológusi ars poeticájaként előszeretettel idézte Gaston Bachelard-t, aki szerint „minden tudomány a rejtett dolgok tudománya” („Il n’y a de science que du caché”, Bourdieu 1992: 168). Saját szociológiáját tehát nem azért nem tekinti kritikai szociológiának, mert másfajta szociológiát művel, hanem azért, mert felfogása szerint a szociológia *per definitionem* kritikai, s ezért fölösleges bármilyen jelzőt hozzáilleszteni.

Bourdieu azon állítását, hogy szociológiája mindig is a szó legtágabb értelmében politikai volt, megerősíteni látszik annak a kötetnek a megjelenése is, amely politikai témájú írásait, előadásait, közszerepléseit tömöríti egészen 1961-től haláláig (Bourdieu 2002a). A posztumusz kiadott könyv legfőbb – nem is igazán titkolt – célja az volt, hogy megcáfolja azt a vádat, amely szerint Bourdieu az 1990-es évek elején „politikai fordulatot” hajtott volna végre, s – a tudomány objektív és a közéleti szerepvállalásoktól teljességgel elzárkózó birodalmát maga mögött hagyva – saját értékeit és politikai meggyőződését helyezte volna a középpontba. Ezzel szemben nagyon úgy látszik, hogy Bourdieu közéleti szerepvállalásai nem tükröznek komoly fordulatot társadalomfelfogásában, pusztán gyakoribb közéleti szerepvállalásról, vagyis a média világában tapasztalható „megnövekedett láthatóságról” van szó. Hogy mi az oka a szerepvállalások gyakoribbá válásának, arról Bourdieu 1999 februárjában Philippe Fritschnek így nyilatkozott:

Egyrészt vannak önéletrajzi okai is. Munkámban elértem egy olyan állomáshoz, amikor úgy gondolom, rendelkezem már kellő kompetenciával és tekintéllyel ahhoz, hogy bizonyos dolgokról szóljak, hogy kellő támogatást adjak a szociológia által kitermelt bizonyos gondolatoknak, amelyek nem feltétlenül csak a saját gondolataim. (Számos olyan kérdés van, amelyekben a szociológusok mind egyetértenek.) Másrészt pedig úgy gondolom, hogy a nyugati társadalmak igen komoly veszélyben vannak, jelentős részben azért, mert a társadalmi világról szóló diskurzusok közül ma már csak egyetlenegy lehet hallani. A nyers gazdasági erő neoliberális köntösbe történő öltöztetése, amellyel nagyjából egy évtizede etetnek bennünket, olyan súlyosan romboló folyamatokat eredményez, amelyek a nehéz munka árán kialakított társadalmi rendet veszélyeztetik. [...] A közszolgáltatások, a köztulajdonban lévő tömegközlekedés, az állami kórházak és iskolák stb., mindezek egy kivételes civilizációt alkotnak, amelyet nem volt könnyű létrehozni (Bourdieu 2000: 46–47).

Saját szerepvállalását tehát nem tudatos értékválasztás eredményének tekinti, hanem azt már-már a dolgok természetéből, a politikai változások logikájából fakadó elkerülhetetlen történésként látta.

Bourdieu mindig is a társadalmilag legaktuálisabb, legfontosabb, legégetőbb kérdésekkel foglalkozott (Champagne és Christin 2004: 200). Az előző rövid fejezetben komoly hangsúlyt fektettünk arra, hogy igazoljuk: Bourdieu politikai szerepvállalása részben (vagy nagyrészt) tudományos alapokon áll. De látnunk kell, hogy a neoliberális kapitalizmust bíráló megnyilvánulásai az esetek jelentős részében nem tekinthetők *pusztán* tudósi állásfoglalásnak, hiszen – és ezt nem Bourdieu, hanem én állítom – a tények és tendenciák ismeretéből logikusan többféle következtetés, illetve cselekvés adódhat attól függően, hogy ki milyen értékeket vall magáénak: azok közül némelyek, akik egyébként egyetértenek Bourdieu-vel abban, hogy a neoliberális kapitalizmus sokak (és egyre többek) szenvedését eredményezi, akár arra az álláspontra is helyezkedhetnek, hogy nincs szükség tudósi/politikusi beavatkozásra, hiszen a beavatkozás eredményessége legalábbis kétes, de inkább kockázatos, mert a piac annál igazságosabban osztja el a javakat, minél szabadabb.

Bourdieu-nek főleg az 1990-es évek végén publikált, majd pedig posztumusz egy kötetbe összegyűjtött rövidebb, néhány oldalas írásai egyáltalán nem érthetők meg anélkül, hogy az ember tudná: mindig is elkötelezett baloldali volt; ezt sosem tagadta, s számtalanszor többé vagy kevésbé explicit módon ki is fejtette, szerinte mit jelent(ene) a következetes baloldali politika.⁶ Bár a bevett politikai mérce szerint radikálisan baloldalinak nevezhető, kapitalizmusbírálatát sosem valamifajta kommunista vízió talaján állva bontotta ki. A kapitalizmus neoliberális fordulatának bírálatát – ahogyan egyébként Boltanski is – kizárólag az 1960-as és az 1970-es években a nyugat-európai országokban működő jóléti kapitalizmus felől fogalmazta meg, amely nagyrészt az állami forrásoknak a gazdasági logikától eltérő logika alapján történő elosztásával lehetőséget biztosított mind a tudományos, mind pedig a művészeti mezők szereplői számára, hogy tevékenységüket és pályatársaik tevékenységének megítélését ne legyenek kénytelenek gazdasági típusú logikának alárendelni. A jóléti államra jellemző nagymértékű állami redisztribúció, tehát a más szférákban megtermelt javak átcsoportosítása nagyfokú autonómiát tett lehetővé e mezők számára,⁷ amelyek így saját szabályaik és belső lo-

6 Lásd például az „Egy baloldali baloldalért” című írását (Bourdieu et al., Pour une gauche de gauche. *Le Monde*, 1998. április 8.).

7 Bourdieu az államban, az állami forrásokban látja a kulturális termelésben szerepet játszó mezők autonómiájának biztosítékát. Ugyanakkor érdekes kérdés, hogy vajon az állami finanszírozásért cserébe az állam – illetve

gikájuk alapján tudtak működni. A jóléti állam leépítését bíráló megnyilvánulásai Bourdieunak tehát szociológusi és baloldali értelmiségi meggyőződéséből egyaránt táplálkoztak.

Politikai szerepvállalásaiban Bourdieu mindig is a „racionális utópia” talaján állt, s az öncélú aktivizmusban testet öltő utópikus víziókat, valamint a társadalmi folyamatok megváltoztathatatlansága és ezért helyénvalósága mellett érvelő közgazdaságtani fatalizmust egyaránt bírálta (Bourdieu 1997: 349–355).

Az 1990-es évek második felében írásaiban és egyéb természetű szerepvállalásaiban a sajátos bourdieu-i szemléletmód mellett számos olyan téma jelenik meg, amely a kapitalizmus bevett baloldali bírálatának fő áramába illeszkedik: a létbizonytalanság, a szegénység és a jövedelmek egyenlőtlenségének növekedése, az állások stabilitásának csökkenése, a mobilitás és flexibilitás irreális követelménye, a társadalmi csoportok és a társadalmi szolidaritás leépülése (sőt szisztematikus leépítése), a dolgozók egymás ellen fordítása a kollektívát felváltó egyéni javadalmazási rendszer bevezetésével, s mindezeknek köszönhetően a deviáns viselkedési minták – alkohol, kábítószer, erőszak, bűnözés, szélsőjobboldali mozgalmak – dominánsabbá válása (lásd például Bourdieu 1997: 349–355, 1998: 108–119). A vállalatok a munkaerő-piaci helyzetben rejlő lehetőségeket a végtelékig kihasználják: a munkavállaló állandó szorongásban él, tudva, hogy a munkaadó rendelkezésére áll „a munkanélküliek tartalékserege”, amelyből kedvére válogathat, amennyiben nincs meglegedve az éppen nála alkalmazásban lévő munkájával. A dolgozókat így „a bizonytalanság, a szenvedés és a stressz” láncolja a vállalathoz (Bourdieu 1998: 112). A kollektív cselekvés és érdekérvényesítés helyét a mindenki harca mindenki ellen, vagyis egyfajta szociáldarwinizmus veszi át, amely a győzelem, a győzni akarás kultuszára és a cinizmusra épül (Bourdieu 1998: 116).

Az egyéni érdekérvényesítés és az egyéni partikuláris racionalitás kultuszának a neoliberalizmus elméleti hátterét kidolgozó közgazdászok adnak tudományosnak tűnő megalapozást, azonban – ahogyan arra Bourdieu rámutat – az elméleti közgazdászok „a logika dolgait és a dolgok logikáját”, vagyis a papíron kidolgozott modellt és a sokrétű társadalmi valóságot gyakran összekeverik egymással (Bourdieu 1998: 115). Ők az újságírókhoz hasonlóan a neoliberális politikát irányítók kiszolgálóinak tekinthetők. Míg az előbbieket a nyilvánosság „kapuőreiként” rendszeresen útját állják a neoliberális politikát támadó, vagy egyszerűen csak annak működési logikájától eltérő felvetéseknek, az elméleti közgazdászok tudományos köntösbe öltöztetik a neoliberalizmust azáltal, hogy a társadalmi valóságot (melyet egyedül a gazdasággal azonosítanak) a számok és a matematika nyelvén írják le, így próbálva azt objektívvá és vitathatatlanná tenni.

Bourdieu tehát nem magát a kapitalizmust, hanem annak csak az 1980-as évek végén, 1990-es évek elején előtérbe kerülő neoliberális változatát, és e rendszer irányítóit (Nemzetközi Valutaalap, Világbank, a pénzpiacok uralkodó csoportjai) és többé-kevésbé tudattalan támogatóit és kiszolgálóit (politikuskok, újságírók, szakértők, elméleti közgazdászok) támadta (Bourdieu 2008), akik számára a tudomány (jelesül a közgazdaságtan) csak azért fontos, mert a gazdasági-társadalmi tendenciák sorsszerűségét, megváltoztathatatlanságát tudják általa igazolni. Bourdieu felfogása szerint a tudománynak (azon belül is leginkább a szociológiának) ezzel pontosan ellentétes feladatot kell ellátnia: segítségével szembe lehet szállni az uralkodók ortodoxiájával, és rá lehet mutatni egyrészt arra, hogy az általuk vallott neolibera-

---

tisztviselői – milyen többé vagy kevésbé implicit elvárásokat fogalmaznak meg azokkal szemben, akik az állami forrásokat kapják.

lizmus tudományosan (és főleg antropológiailag) nincs megalapozva, másrészt pedig, hogy a társadalmi folyamatok korántsem annyira végérvényesen megváltoztathatatlanok, mint ahogy azt a neoliberalizmus hívei állítják. E meggyőződéseit Bourdieu kezdetben a szociológusként számára adott lehetőségekkel élve (tudományos publikációk, interjúk, petíciók aláírása), rövidesen pedig az adott lehetőségeket jelentős mértékben kitágítva (könyvkiadó létrehozása, sztrájkokban, tüntetéseken való részvétel) igyekezett mind a neoliberális politika irányítóinak és haszonélvezőinek, mind pedig e politika elszenvedőinek tudomására hozni.

Az 1990-es évek második felétől a társadalmi aktivizmusban látta a neoliberális politikával szembeni fellépés leghatékonyabb eszközét, s az 1995-ben Párizs egészségét és Franciaország egy részét hetekre megbénító sztrájkorozat szervezésében is szerepet vállalt. Az általa felkarolt mozgalmisság kapcsán azonban kénytelen volt szembenézni egy komoly problémával, nevezetesen azzal a szociológiai alapvetéssel, hogy a cselekvők cselekvését társadalmi háttérük (származásuk, tőkéjük, habitusuk) nagymértékben behatárolja. *A hosszú ideig tartó, folyamatos* kollektív cselekvés megvalósítását, mozgalmisságot tehát pontosan a Bourdieu által is felismert összefüggések teszik – ha nem is lehetetlenné, de – kevésbé valószínűvé, mivel a sztrájkok, tüntetések szituációja annyira rendkívüli és oly távol esik azok hétköznapi rutinjától, akiket mozgósítani kíván, hogy könnyen megtörténhet: a mozgósítandó emberek habitusa a mozgalmi helyzetet mint „nem nekünk valót” azonosítja, és így őket távolmáradsra ösztönzi.

A tartós mozgalmi hév lecsillapodása tehát egyrészt a bourdieu-i habituselmélet alapján is valószínűsíthető, másrészt ahhoz nagymértékben hozzájárult Bourdieu 2002 januárjában bekövetkezett halála is, hiszen sem tudományos, sem pedig közéleti tevékenységének nem maradt igazán méltó folytatója. Sartre 1980-ban, Foucault 1984-ben, majd végül Bourdieu 2002-ben bekövetkezett halálával a francia szerepvállaló értelmiség vitathatatlanul válságba került.

Vállalkozása sikerének csekély valószínűségével Bourdieu minden kétséget kizáróan tisztában volt, ugyanakkor úgy gondolta, még ha az átütő győzelemnek csekély esélye van is, szociológusként nem teheti meg, hogy nem próbál meg a dolgok menetén változtatni. Ezt a feltételezést erősíti meg a Bourdieu-höz egykor közel álló Gérard Mauger is.⁸

Bourdieu felfogása szerint a tudós (jelen esetben a szociológus) sajátos többlettudás birtokosa, vagyis az egyszerű cselekvőknél jóval több és pontosabb ismerettel rendelkezik a társadalmi folyamatokat illetően (Bourdieu 2000: 68), s ezért társadalomkritikát megfogalmazni, illetve felhívni a társadalom figyelmét a veszélyes folyamatokra a szociológusnak nem csak lehetősége, de egyúttal kötelessége is. „Vajon megtilthatnánk-e a fizikusnak, hogy részt vegyen a hidak építésében?” (Bourdieu 2000: 43). Bourdieu az episztemológiai szakadék fontosságát szociológus és egyszerű cselekvő között mindig is hangsúlyozta, bár az 1993-as *Misère du monde*-dal, s azzal, hogy az interjúk alanyai által elmondottakat igyekezett „komolyan venni”, megpróbálta ezt a távolságot csökkenteni. 1999-ben azonban már ismét így nyilatkozik:

[...] amikor a társadalmi világról van szó, mindenki szakértőnek gondolja magát. Durkheim mondta mindig: a szociológia számára a legnagyobb nehézséget az okozza, hogy mindenki azt hiszi magáról, spontán módon szociológussá lehet válni. [...] [Márpedig] az ember szociológus csak teljes munkaidőben lehet (Bourdieu 2000: 43).

8 Személyes közlés.

Bourdieu talán legismertebb tanítványa, Luc Boltanski, számos ponton szembehelyezkedik egykori mesterének felfogásával, sőt talán nem túlzás, ha azt állítjuk, hogy Boltanski saját szociológiájának fő mondanivalóit éppen Bourdieu-vel szemben fogalmazta meg. Sem a kritikai szociológia egyeduralmát, sem pedig a szociológus és a laikusok között húzóódo episztemológiai szakadék fenntartását nem tartotta indokoltnak. Egyik fő műve, a Laurent Thévenot-val írt *De la justification* (Az igazolásról) pontosan ebben a szellemben fogant: a szerzők azt igyekeznek bemutatni, hogy a legtöbb kérdésben a hétköznapi cselekvők semmivel sem tekinthetők kevésbé kompetensnek, mint az őket vizsgáló szociológus, hiszen önállóan is képesek kritikát – adott esetben akár társadalomkritikát is – megfogalmazni.

Boltanski és a kapitalizmus

Új utakon: a kritika szociológiája

Luc Boltanski és szerzőtársa, Eve Chiapello kemény fába vágta a fejszéjüket az 1990-es évek közepén, amikor elhatározták, hogy megpróbálják a kor kapitalizmusának látéletét adni a vele szemben megfogalmazott kritikák elemzésén keresztül (Boltanski és Chiapello 1999). Vállalkozásuk teljességgel újszerű abból a szempontból, hogy szándékuk szerint a kapitalizmust nem valamiféle kizárólag objektív, tudósok által megalkotott mutatók alapján elemzik és bírálják –, hanem a cselekvők szemléletét bemutatva, az általuk megfogalmazott szempontokon és bírálatokon keresztül. Ezzel összefüggésben a könyv másik újszerűsége abban rejlik, hogy megtartva ugyan a bevált fogalomkészlet egy részét, komoly erőfeszítést tesz arra, hogy a szokásos ortodox marxi (és marxista) kapitalizmuskritikát valami mással, valami újjal váltsa fel.

Az alap gondolat, amely a könyv megírásának legitimitását adja, rendkívül újszerű: az a tény, hogy – sokak prognózisát újra és újra megcáfolva – a kapitalizmus még ma is „tartja magát”, annak köszönhető, hogy bármely korábbi társadalmi berendezkedésnél jobban tud alkalmazkodni a változásokhoz. A kapitalizmus időről időre képes az újonnan felbukkanó körülményekhez hozzáigazodni, s teszi ezt ma is a projektalapú kapitalizmus formájában. Az egyik legfontosabb körülmény, amely a kapitalista rendszert változásra kényszeríti, maga a kritika, a társadalomkritika, amely mindig új kihívások elé állította és állítja, de amely felszámolni eddig nem tudta – és nagyrészt nem is akarta. Sőt – és itt jön Boltanski és Chiapello eretneknek ható kijelentése – maguk a kritikák is tevékenyen hozzájárultak a kapitalizmus fennmaradásához, hiszen azáltal, hogy a számára leginkább fenyegető bírálatokra – érdemben – reagál, vagyis a bírálatok egy részét magába építi, a kapitalizmus saját túlélését biztosítja (Boltanski és Chiapello 1999: 69, 71). A könyvben leírt újfajta, vagyis a projektekre épülő kapitalizmus is egyfajta reakciónak tekinthető, amely a „több szabadságot a munkahelyen” típusú követelésekre adott válaszként alakult ki.

A kapitalizmus új szellemében a korábban a Boltanski és Thévenot által írt, és az újfajta, úgynevezett pragmatikus szociológiát megalapozó programnak tekinthető *De la justification* című könyvben bemutatott hat *cité*, vagyis a kialakult társadalmi hierarchia(ká)t különbözőképpen magyarázó, illetve igazoló, legitimáló rend mellett megjelenik egy hetedik is, a projektek rendje, amelyet a szerzők azért tartottak szükségesnek bevezetni, mert a rugalmas hálózatokra (networkökre) épülő munkaszervezés hatására a munka világában helyenként

kialakult hierarchiákat a korábban feltárt hat *cité* egyikével sem volt lehetséges magyarázni és legitimálni (Boltanski és Chiapello 1999: 64). Minden *citében* vagy világban (amely voltaképpen az elméleti konstrukciónak tekinthető *citének* a valóságban történő megnyilvánulási formája) körvonalazni lehet azokat a tulajdonságokat, amelyek azt valószínűsítik, hogy az adott hierarchiában valaki a „kicsikkel” szemben „nagy” lesz. A „kicsik” és „nagyok” köre minden *citében* és világban meghatározható (Boltanski és Thévenot 2008: 48–52). A projektalapú *cité* egy egészen újfajta embertípust rajzol körül, amelyet Boltanskiék az 1990-es években menedzserek számára írt tanulmányokból és kézikönyvekből fejtettek ki. Ezen írások pontosan azt hivatottak megmagyarázni, illetve legitimálni, hogy bizonyos tulajdonságokkal átmenetileg vagy tartósan – de sohasem végérvényesen vagy genetikaiak! – rendelkező emberek miért vál(hat)nak „nagyokká” az új rendben, míg mások miért kénytelenek „kicsik” maradni.

A feldolgozott menedzserirodalom segítségével Boltanski és Chiapello a „nagyvá váláshoz” az alábbi szükséges tulajdonságokat határozza meg, illetve azok alapján egy új embertípust, a projektek *citéjében* sikeres ember típusát rajzolja körül: „rugalmas, lelkesedik a projektekért, bízik önmagában, és bizalmat, szimpátiát, érdeklődést kelt maga iránt másokban. Mindig nyitott új projektekre és új kapcsolatokra, alkalmazkodóképes, polivalens, könnyen alkalmazható [employable], autonóm, könnyen és gyorsan különbséget tesz hasznos és fölösleges kapcsolatok között, kihasználja a gyenge kötések erejét, intuitív és tehetséges, se nem félénk, se nem túl rámenős, azonos módon áll hozzá az ismert és az ismeretlen emberekhez, a világban mindenhol otthon érzi magát, jól kommunikál, nyitott és kíváncsi. Mindig elérhető mások számára, magabiztos, de nem arrogáns, szolgálatkész, mások kérés nélkül látják el számára fontos információkkal, meghallgat másokat, figyel másokra, képes a legkülönbélebb emberekhez alkalmazkodni. Sajátos vonzerővel bír, amely lehetetlenné teszi, hogy sztereotípiák alapján besorolják. Nem csak saját hasznát lesi, másoknak is segít, mások számára is hasznot hajt. Karizmatikus személyiség, akit mások követnek, terveit, vízióit másokból lelkesedést váltanak ki. A csapat, amelyet irányít, megbízik benne, mert nem tartja meg magának a megszerzett információkat, hanem azt a csapat sikeressége érdekében megosztja a többi taggal is (Fáber 2007b: 152, Boltanski és Chiapello 1999: 168–173 alapján).

A projektek *citéjének* kidolgozásával Boltanski egyrészt a *De la justification*ban felállított *citétípológiát* kívánta felfrissíteni, naprakésszé tenni, az időközben – szerinte – jelentős változásokon keresztülment társadalmi valósághoz hozzáigazítani, másrészt pedig a korábban alkalmazott statikus szemléletmód mellett egy *cité* születésének folyamatát, dinamizmusát is igyekezett bemutatni, hiszen a *citék* korántsem történetietlen vagy a történelmi korokon átívelő (transzhistorikus) képződmények. Ezt Boltanski már korábban is tudta, de mivel a *De la justification*ban a középpontban egy új elmélet (az igazolás elmélete) megteremtése és a szociológiai gondolkodásba történő bevezetése állt, ezen adósságát csak később volt lehetősége törleszteni.

Ez az adósságtörlesztés azonban balul sült el, Boltanski erről a vele készített interjúban is beszél. A jelenből visszatekintve ugyanis úgy véli, a projektek *citéje* korántsem alakult ki olyan mértékben, mint ahogy azt kilenc évvel korábban megjelent könyvükben prognosztizálták. A projektekhez kötődő és hálózati alapokra épülő munkaszervezés nemhogy domináns szerephez nem jutott, de egyelőre kimutatni is alig lehet (Boltanski 2008a: 24). Természetesen a könyvnek a kapitalizmus átalakulásával kapcsolatos legtöbb megállapítása továbbra is érvényes, valamint a kapitalizmus és az azt illető kritikák kölcsönhatásának elemzése mind elmé-

leti, mind gyakorlati szempontból újíttólág hat a szociológiára és a társadalmi folyamatokkal kapcsolatos gondolkodásra egyaránt.

Az 1968-as társadalmi mozgalmakat követő néhány év a kapitalizmuskritika sikerességének időszaka volt. A dolgozók – döntően az erős szakszervezeteken keresztül nyomásgyakorlással – elérték, hogy a munka világában számukra mind a biztonság, mind az autonómia növekedjék (Boltanski és Chiapello 1999: 246). A biztonság növelését követelő kritikát, amely a kapitalizmus által okozott nyomorúságra és egyenlőtlenségre, valamint az általa előidézett opportunizmusra és egoizmusra helyezte a hangsúlyt, Boltanskiék *szociális kritiká-nak* [critique sociale] nevezték el. A kritika ezzel – tulajdonképpen – ellentétes tendenciája, amely a kapitalizmust az emberek és a dolgok varázstanításával, illetve elhitelentítésével, autenticitásuktól való megfosztásával, valamint a munkások és a kreativitás elnyomásával vádolja, a *művészeti kritika* [critique artistique] terminusában ölt testet (Boltanski és Chiapello 1999: 82–83).

Mivel a kétfajta kritika tulajdonképpen ellentétes egymással, az általuk megfogalmazott követelések egyidejű megvalósítása rendkívül kényes feladat, és mint ahogy annak Franciaországban is tanúi lehettünk, az egyik követelés előtérbe kerülésével a másik rövid úton háttérbe szorul. Az 1970-es évek eleje és az 1990-es évek közepe között eltelt bő két évtized Franciaországban a kapitalizmussal szembeni kritikai mozgalmak gyengülését hozta (Boltanski és Chiapello 1999: 415). A művészeti kritikát Boltanskiék szerint a kapitalizmus egyszerűen magába olvasztotta: az autonómia, a kreativitás, az autenticitás, valamint a fel szabadulás iránti vágy – ha nem is minden szempontból, de valamilyen formában – végül megtalálta kiteljesedési lehetőségét a kapitalizmusban (Boltanski és Chiapello 1999: 417–418). A szociális kritika pályafutása nem volt ennyire sikeres, hiszen a nagy szakszervezetek (CGT, CFDT) hiteltelenné válásával és tagságuk radikális csökkenésével, valamint a kelet-európai államszocialista rendszerek látványos kudarcával a nyugati kapitalizmus az 1980-as évek végére nagyrészt kontroll és ellensúly nélkül maradt. Ennek köszönhető, hogy számos, a munkahelyek biztonságát negatívan érintő változtatás (állások megszüntetése vagy kiszervezése, a határozott idejű szerződések előtérbe kerülése a határozatlan idejűekkel szemben stb.) semmiféle komoly ellenállásba nem ütközött. A munkahelyek biztonságáért folytatott harc Franciaországban csak az 1990-es évek közepén indult – látványosan, országos sztrájkmozgalmak kíséretében – újra, s ha konszolidáltabb, kevésbé radikális formában is, de tulajdonképpen azóta is tart (Boltanski és Chiapello 1999: 415–417).

Visszatérés a gyökerekhez: a kritikai szociológia

A kapitalizmus jelenlegi rendszerével kapcsolatban megfogalmazott kritikák elemzése mellett Boltanski és Chiapello könyvében fontos hangsúly kerül a szociológusi kritikára is. A *De la justification*-nak és tulajdonképpen Boltanski egész szociológusi tevékenységének egyik legfőbb megállapítása és mondanivalója az, hogy az egyszerű cselekvők által a cselekvésekre adott magyarázatokat, igazolásokat komolyan kell venni. Az episztemológiai szakadék áthidalásában bár jóval „messzebbre jutott”, mint Bourdieu, mégsem ment el a végletekig, mint például az etnometodológia képviselői, akik szerint a szociológus és a cselekvő között gyakorlatilag nem is tehető különbség. Boltanski, amennyire csak lehet, „komolyan veszi” a cselekvőket, de már a *De la justification*-ban leírtak alapján is látnia kellett, hogy ettől még a szo-

ciológus többlettudása nem nélkülözhető: azokat a többé-kevésbé implicit igazoláselveket, amelyek a cselekvések háttérében meghúzódnak, az egyszerű cselekvők nem képesek definiálni. Az igazolások hivatkozási alapját képező latens struktúra feltárásához (hiszen, akárcsak a bourdieu-i mezők, a különböző *citék* is egymással homológok, vagyis, ha tartalmilag nem is, de szerkezetileg egyformák) mind a politikai filozófia, mind pedig az empirikus kutatások terén szerzett szociológusi jártasságra szükség volt. Ebben az értelemben Boltanski híven követi a bourdieu-i ars poeticát: „minden tudomány a rejtett dolgok tudománya”. Az igazoláselmélet alapját képező vitahelyzetek empirikus vizsgálatára és társadalomfilozófiai művek feldolgozására egyértelműen csak a társadalomtudományos műveltséggel rendelkező kutató lehet képes, ebben az értelemben az egyszerű cselekvőhöz képest fontos többlettudással bír.

Boltanski nagy újítása a szilárd társadalomkritikai alapokon álló társadalomtudományhoz képest a kritikák szociológiai elemzése volt. Idővel azonban látnia kellett, hogy a cselekvők a kapitalizmus kritikájában eszköztelenek, tulajdonképpen tehetetlenek (Boltanski 2008a: 30), s hogy a szociológus nem spórolhatja meg, hogy az esetteknek tájékozódási, igazodási pontokat mutasson. A kritika szociológiája felé tett kitérő – Boltanski és egyik közeli munkatársa, Philippe Corcuff (2008) elmondása szerint – nem jelentette a kritikai szociológia sutba dobását, éppen ellenkezőleg: Boltanskiék a kritikák működésének és hivatkozási alapjainak feltárásával valójában a kritikai szociológiához való visszatérést készítették elő.

Corcuff álláspontja szerint a kritika szociológiája, amennyiben nem társul hozzá a kritikai szociológia, akaratlanul is konzerváló funkciót tölt be, hiszen „hozott anyagból dolgozik”, csak az egyszerű cselekvők által felvetett kritikákat képes visszhangozni, s így „a lehetőségek mezejét a már felvetett problémákra korlátozza” (Corcuff 2008: 162). A társadalmi utópikák hozadéka a társadalomtudomány és a társadalomkritika számára éppen abban áll, hogy új horizontokat nyit, újfajta kérdéseket vet fel (Corcuff 2008: 162–164). A szociológus nem kívánja, hogy az általa vagy mások által felvázolt utópikus világok teljes egészükben megvalósuljanak, de azok segítségével a társadalomtudományos gondolkodás és a társadalmi mozgalmak új lendületet vehetnek.

Annak ellenére, hogy Boltanski saját szociológiáját lényegében Bourdieu-ével szemben definiálta, s a mester kritikai szerepvállalását csak egynek tekintette a lehetséges kritikai megközelítések közül, a 20. század végére a kapitalizmus bírálatában szinte ugyanoda jut el, mint az expliciten meghaladni vágyott bourdieu-i szociológia: a tőkejövödelmek növekedése a munkajövödelmek rovására, a nagyvállalatok jóléti felelősségvállalásának fokozatos csökkenése, határozatlan idejű szerződések határozott idejű szerződésekkel történő felváltása, az egy emberre eső munka mennyiségének és bonyolultságának növekedése (amelyhez nem társul bérnövekedés), munkahelyek kiszervezése, gyárak külföldre telepítése, a biztos megélhetést nyújtó alkalmazotti viszony bizonytalanabb, szerződéses viszonyná történő fokozatos átalakítása stb. (Fáber 2007b: 148, Boltanski és Chiapello 1999: 17–31 alapján).

Az időszakos állások és a munkaerő, valamint a rugalmas munkabeosztás lehetősége és az elbocsátások költségeinek csökkentése az OECD-országokra nagymértékben jellemzővé vált, apránként erodálva azokat a biztonságot jelentő intézkedéseket, amelyek száz év társadalmi mozgalmának eredményei. [...] A globális kapitalizmus [...] jól van, [...] a társadalmak [...] inkább rosszul (Boltanski és Chiapello: 1999: 21).

Ezek és az ehhez hasonló sommás kijelentések, amelyek a *Kapitalizmus*-könyvben igen hangsúlyos helyen, rögtön a bevezetőben szerepelnek, óhatatlanul is a barikádok tetején szónokló

Pierre Bourdieu-t juttathatják eszünkbe. A kései Bourdieu által is csak igen ritkán használt kizsákmányolás fogalmának bevezetése – amely kulcsfogalom a *Kapitalizmus*-könyvben – például váratlanul érheti a Boltanski korábbi írásait ismerő olvasót.

Boltanski a projektekhez kapcsolódóan a kizsákmányolás egy új típusát azonosítja: azt, amelynek alapja a helyváltoztatásra való képességben és lehetőségben tetten öltő differencia. A projekt*ctén* belül a hierarchiában felül lévőket, vagyis a „nagyokat” az teszi naggyá, hogy a „kicsikkel” ellentétben nincsenek helyhez kötve. Viszonylag szabadon mozognak a globalizált világban, míg a „kicsik” továbbra is ellátják a helyhez kötött feladatokat. A kizsákmányolás abban érhető tetten, hogy a „nagyok” sikeressége összefügg a „kicsik” sikertelenségével, vagyis „egyesek immobilitása szükséges ahhoz, hogy mások mobilak lehessenek” (Boltanski és Chiapello 1999: 446). A „kicsik” (vagyis az immobilak) röghöz kötöttségét az is fokozza, hogy feladatuk gyakran a „nagyok” (a mobilak) támogatása, kiszolgálása, s erőfeszítéseik nagy része is e feladatban emésztődik fel. Emellett a „kicsikre” hárul az a szerep, hogy a világban „száguldozó”, rendkívül elfoglalt „nagyok” személyes kapcsolatait ápolják. A kizsákmányolás fogalmát Boltanskiék tovább bontják gyenge és erős értelemben vett kizsákmányolásra, de ezek kifejtése itt és most nem szükséges.

Ami fontos, az maga a tény, hogy Boltanski sokévnnyi kritikaelemzéssel töltött munka után az 1990-es évek végére visszakanyarodik a gyökerekhez, vagyis a bourdieu-i *leleplező* vagy *kritikai szociológiához*. Már az a tény is jól jelzi, hogy Boltanski a kritikák elemzése mellett immáron saját társadalombírálatának kidolgozására is gondot fordít, ahogy rögtön a könyv bevezetőjében, bármiféle elméleti fejtegetést megelőzően a kapitalizmus átalakulását leíró adatokra támaszkodva nyilvánvalóvá teszi: a kapitalizmus mai formájával annak pusztító, és elsősorban az alsóbb társadalmi osztályokat sújtó negatív hatásai miatt nem tud azonosulni.

A 2004-ben megjelent és a gyermeknemzés és az abortusz témáját újszerű módon megközelítő *La condition foetale* (2004) (A magzati állapot) sem mentes Boltanski személyes, illetve tudósi állásfoglalásaitól, a jelen kötet elején található interjú végén pedig rezignáltan állapítja meg: a kapitalizmus jelenlegi formája a gyermekvállalásnak sem kedvez (Boltanski 2008a: 35).⁹

Annak, hogy Boltanski kénytelen volt megállapítani, hogy a szociológus értelmiségi szerepvállalása a társadalomkritika számára nem nélkülözhető, gyakorlati és elméleti motivációja is volt. A kritikai mozgalmak meggyengülése és a munkavállalói érdekvédelmi szervezetek lefegyvereződése, valamint a baloldali társadalomkritika hiteltelenné válása miatt a társadalmi mozgalmak szinte a társadalomtudós segítségéért kiáltanak. Emellett Boltanskinak azt is látnia kellett, hogy az egyszerű cselekvők által megfogalmazott kritikák nem feltétlenül az egyedül lehetségesek, vagyis nem fedik le az elgondolható lehetőségek teljes spektrumát. Utópikus víziók felmutatásával viszont a társadalomtudományos értelmiség új irányt szabhat a társadalmi világgal kapcsolatos gondolkodásnak, melyből a kritikai mozgalmak is csak profitálhatnak.

---

9 A *Magzat*-könyvben a *Kapitalizmus*-könyvben részletesen elemzett, ám azóta a szerző által is megalapozatlannak nyilvánított projekt*cté* „lecsengésének” lehetünk tanúi. Boltanski kísérletet tesz arra, hogy a munka világában azonosított projektszerű termelési módot a magánélet változásaival állítsa párhuzamba, vagyis azt a családtervezéssel, más néven a szülői projekttel [projet parental] kapcsolja össze. Ez a vállalkozás azonban sikertelennek tekinthető, hiszen a könyvben a szülői projekt témája „kissé erőltetetten”, más témákhoz szervesen nem kapcsolódva csak elenyésző szerephez jut.

Záró megjegyzések

A pályáját Bourdieu mellett kezdő és eleinte a mester nyomdokain haladó Boltanski idővel szükségesnek érezte, hogy a cselekvés azon aspektusait – nevezetesen a cselekvők közötti vita kialakulását és a megegyezés létrejöttét, továbbá a vitás helyzetekben hivatkozási alapot képező alapelveket – is tüzetes vizsgálat alá vonja, amelyek az 1970-es és az 1980-as években elsősorban Bourdieu munkásságának köszönhetően Franciaországban hegemon helyzetben lévő strukturalista szociológiát a legkevésbé sem érdekelték.

Boltanski a bourdieu-i megközelítést annak szerinte túlságos determinizmusa miatt nem tekintette valódi cselekvéseméletnek, hiszen véleménye szerint bárminemű cselekvésemélethez szükség van a cselekvők cselekvéseinek bizonyos fokú bizonytalanságára is (lásd például Boltanski 2008a: 13–14, 23; 2008b: 61), ugyanakkor a Thévenot-val közösen kidolgozott szociológiával kapcsolatban is pontosan látta, hogy mivel az a cselekvéseket csak vitahelyzetekben vizsgálja (márpedig az mindig csak rendkívüli helyzetnek tekinthető, hiszen a viták állandósulását a vitatkozó felek pszichológiailag sem képesek elviselni), átfogó cselekvésemélet megalapozására nem alkalmas.

Míg a bourdieu-i szociológia a bizonytalanságok, esetlegességek kezelésével maradt – ha a szavak szintjén nem is, a gyakorlatban mindenképp – adós, a Boltanski-féle irányzat a kritikai helyzetekben szerzett tapasztalatait azáltal teszi nehezen kamatoztathatóvá, hogy figyelmen kívül hagyja a cselekvők társadalmi beágyazottságát, vagyis a hagyományos szociológia számára esszenciális magyarázó változókat. Boltanski jelenleg a kritika szociológiájának és a kritikai szociológiának elméleti összekapcsolásán dolgozik, amelyet a *Kapitalizmus*-könyvben szerzőtársával elmulasztott megtenni. Ha ez a vállalkozás sikerrel jár, az a szociológiának, s azon belül a kapitalizmuskritikának is új lendületet adhat.

Hivatkozott irodalom

- Aboulafia, Mitchell (1999): A (neo) Americain in Paris: Bourdieu, Mead, and Pragmatism. In *Pierre Bourdieu: A Critical Reader*. Richard Shusterman (szerk.). London: Blackwell, 153–174.
- Alexander, Jeffrey C. (2000): *La réduction: critique de Bourdieu*. Paris: Cerf.
- Berkovits Balázs (2008): Boltanski „pragmatikus szociológiája”: kritika és cselekvésemélet. *Replika* 62: 87–108.
- Boltanski, Luc (1975): La constitution du champ de la bande dessinée. *ARSS* (1): 37–59.
- Boltanski, Luc (1982): *Les cadres. La formation d'un groupe social*. Paris: Editions de Minuit.
- Boltanski, Luc és Laurent Thévenot (1991): *De la justification*. Paris: Gallimard.
- Boltanski, Luc (1993): *La souffrance à distance. Morale humanitaire, médias et politique*. Paris: Métailié.
- Boltanski, Luc és Eve Chiapello (1999): *Le nouvel esprit du capitalisme*. Paris: Gallimard.
- Boltanski, Luc (2004): *La condition fœtale*. Paris: Gallimard.
- Boltanski, Luc (2008a): „A szociológiai konstrukció középpontjába a bizonytalanságot kell helyezni.” Berkovits Balázs és Fáber Ágoston interjúja Luc Boltanskival. *Replika* 62: 11–37.
- Boltanski, Luc (2008b): *Mi az, ami van?* A gyakorlat, a megerősítés és a kritika mint a bizonytalanság társadalmi kezelésének modalitásai. *Replika* 62: 57–82.
- Boltanski, Luc és Laurent Thévenot: A kritikai képesség szociológiája. *Replika* 62: 39–55.
- Bourdieu, Pierre (1972): Les doxosophes. *Minuit* 1: 26–45.
- Bourdieu, Pierre (1991): Le champ littéraire. *ARSS* (89): 3–46.

- Bourdieu, Pierre (1992a): *Réponses. Pour une anthropologie réflexive*. Paris: Seuil.
- Bourdieu, Pierre (1992b): *Les règles de l'art. Genèse et structure du champ littéraire*. Paris: Seuil.
- Bourdieu, Pierre (1993): *La misère du monde*. Paris: Seuil.
- Bourdieu, Pierre (1998): *Contre-feux. Propos pour servir à la résistance contre l'invasion néo-libérale*. Paris: Liber, Raisons d'agir.
- Bourdieu, Pierre (2002a): Le néolibéralisme comme révolution conservatrice. In uő: *Interventions 1961–2001*. 349–355. Marseille: Agone.
- Bourdieu, Pierre (2002b): *Interventions 1961–2001*. Marseille: Agone.
- Bourdieu, Pierre (2005): *A tudomány tudománya és a reflexivitás*. Házas Nikoletta és Simon Vanda (ford.). Budapest: Gondolat.
- Bourdieu, Pierre (2008): Egy civilizáció lerombolása ellen. Fáber Ágoston (ford.). *Egyenlítő* január: 12–13.
- Champagne, Patrick és Olivier Christin (2004): *Mouvements d'une pensée: Pierre Bourdieu*. Paris: Bordas.
- Charle, Christophe (1983): Le champ universitaire parisien à la fin du 19e siècle. *ARSS* (47–48): 77–89.
- Corcuff, Philippe (2008): Egy új kritikai szociológiáért: moralitás, hermeneutikai kritika és kritikai utópia. Fáber Ágoston (ford.). *Replika* 62: 155–165.
- Fáber Ágoston (2007a): Pierre Bourdieu „politikai fordulata”. *Replika* 58: 129–144.
- Fáber Ágoston (2007b): A kapitalizmus új szelleme – a társadalmi egyenlőtlenségek új dimenziói. Elméleti áttekin-
tés és kizsákmányolásalapú rétegződésmodell. *Replika* 60: 147–162.
- Jenkins, Richard (1982): Pierre Bourdieu and the Reproduction of Determinism. *Sociology* 16(2): 270–281.
- Sapiro, Gisèle (1996): La raison littéraire. Le champ littéraire français sous l'occupation (1940–1944). *ARSS* (111–112): 3–35.
- Szalai Erzsébet (2001): *Gazdasági elit és társadalom a magyarországi újkapitalizmusban*. Budapest: Aula.
- Verger, Annie (1991): Le champ des avant-gardes. *ARSS* (88): 2–40.